

Kucserka Zsófia: *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*

Budapest, Ráció Kiadó, 2017 (Ligatura), 189 l.

„Minden regénybeli jellemnek van története, ahogyan azzá válik, ami. És a jellem fogalmának is van története: mást jelent az egyes korszakok vagy műfajok számára. Az olvasónak is van története, ahogyan egy-egy regény szereplőivel az azonosulás vagy elutasítás viszonyait építi” (165).

A 19. századi magyar regény nagy feladatát, a hiteles jellemalkotást és annak történeti, kritikai, esztétikai kontextusait vizsgálja Kucserka Zsófia 2017-ben megjelent kötete, a *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*. Számos tanulmánya és kritikája után ez a szerző első önálló kötetben kiadott irodalomtörténeti monográfiája, amely a Ráció Kiadó Szilágyi Márton, Scheibner Tamás és Vaderna Gábor által szerkesztett Ligatura sorozatában jelent meg. Kucserka 2013-ban, Takáts József témavezetésével megírt doktori értekezését¹ bővítette kötétté, amelyből az elmúlt évek során hat alfejezetet önálló tanulmányként is közreadott.

Az elméleti-módszertani tisztázás igényével megírt bevezetőben felteszi az irodalomtörténészek generációit foglalkoztató létfontosságú kérdést: „mi is a regény?” (9). A részletekbe menő, önmagukkal polemizáló és többnyire vakvágányra futó válaszkísérleteket szerencsésen elkerülve megelégszik egy tömör, szándéka szerint nem kimerítő vagy kizárólagos definícióval: „(1) a regény történetet mond el, (2) fiktív emberekről, szereplőkről szól, és (3) viszonylag nagy terjedelem jellemzi” (9). Bizonyos kérdéseket nyitva hagy; a kötet elméleti alapjait a műfaj történeti változásaira koncentrálni fekteti le. Világos logikájú fogalomrendszerrel dolgozik, ami kijelöli a javasolt olvasat irányát. Kritikusan tekint a visszavetített fogalomhasználatra, és állást foglal a korhű fogalomhasználat mellett 19. századi szövegekről szólva, ami által a szereplők a regények keletkezésének megfelelő történeti közegbe helyezve értelmeződnek (18). Elismeri ugyanakkor a mentalitástörténeti tudatossággal felállított olvasatnak a történeti távolságból adódó hátrányát, azaz a befogadás és az azonosulás nehézségét.

Alapos forrásismeretről tesz tanúságot a könyvben használt fogalmak (ész, kedély, szív és test, mint a jellem alkotóelemei) rögzít(het)etlen állapotaiban történő tisztázása,

¹ KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek. A 19. századi magyar regényszereplők karakterének történeti megközelítései*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013. <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/2741/kucserka-zsofia-phd--2014.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. április 16.).

amely a későbbi fejezetekben kulcsfontosságú szerepet tölt be (23). A bevezetőben a lélek, jellem, kedély és psziché fogalmait nem minden kétely és bizonytalanság nélkül járta körül és különítette el egymástól; az első fejezetben pedig (*A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen. Jellemkonceptciók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben*) nem kisebb téma, mint az emberi természet – 19. századi értelemben vett – alkotóelemei: a karakter, a jellem és a szív esztétikai megítélése és szépprózai ábrázolása kerül terítékre (37). Bajza József, Henszlmann Imre, Jósika Miklós, Szontagh Gusztáv és más szerzők irodalomkritikai szövegei közt dialógust teremtve pozicionálja a karakterfestést a cselekményvezetéshez képest a regény elsődleges vagy másodlagos feladataként. Rámutat, hogy az időben előrehaladva az esztétikai rendszer változásával egyre inkább a hiteles, a cselekménynek alárendelődő jellemalkotás lett a szövegek tétje (39).

Kucserka lépésről lépésre, szépirodalmi szövegeken és azok teoretikus alapjain keresztül vezet végig a mechanikus (részekre szedhető és újból összerakható) (40) és vegytani (részekből összeálló, de szét nem bontható) (45) jellemépítést, amelyek a könyv logikája szerint az ismeretlen és kiismerhetetlen jellem (54) regénybeli megformálása felé mutatnak. Ez utóbbi típus kibontásához a szerző elsősorban Kemény Zsigmond regényelméletét dolgozza fel a drámai és a prózai karakteralkotás összevetésével. Felvillantja a későbbiekben nagy hangsúlyt kapó, a szereplő önmaga számára is érthetetlen jellemének regénybeli megjelenítését (58), és a karakterek lelkének mélyébe hatoló, belső világot feltáró, részletező elbeszélésmód igényét. A következőképpen fogalmaz: „A regény tárgya tehát pont az a vélt benső tartalom, amely a mindennapi életben nem megismerhető. Ami azonban az életben (vagy a történelmi vizsgálódás számára) lehetetlen, az lehetséges az irodalomban: a regény nyelvi világában” (59).

Az első fejezet tétje többek közt a regény műfajának megfelelő pozicionálása a 19. századi irodalomban. E művelethez értelemszerűen szükséges egy stabil pont, amelyhez képest és amelytől elkülönítve meghatározhatóak a regény egyedi jellegzetességei, illetve az általa betölthető funkciók. Kucserka a drámát választja viszonyítási alapnak, és a szereplők gondolatainak mélyebb megismerhetősége, illetve a karakterfejlődés lehetősége alapján jelöli ki azt a szerepet, amelyet a regény betölteni hivatott. „A tettek világát pedig híven jeleníti meg a dráma cselekménye vagy a história. A regénynek más feladata van, hiszen csak a regény nyelve képes egy másik (benső) világot felnyitni vagy alkotni” (60).

A második fejezet (*Kísérletek a jellem uralására. Az egységes és a változó jellem az 1830-40-es években: Bajza, Jósika, Fáy*) a korai magyar regényirodalom karakterépítésének esztétikai és funkcionális jegyeit vizsgálja. Az *Abafit* mint lélekrajzot elsősorban Bajza József regényelméletével veti össze. Abafi Olivér önnevelő jellemfejlődése látszólag ellentmond az egy és változhatatlan karakter követelményének, ám, mint arra Kucserka rámutat: „[a] bajzai elmélet a bensőnkben hordozott karakterek tárával és a szabad akarat hangsúlyozásával implicit módon magában foglalja a jellem

változásának lehetőségét vagy gondolatát” (64). A bajzai pszichologizáló jellemkoncepciót terjedelmes lábjegyzetben hasonlítja össze az erkölcsi döntéseken és tetteken alapuló jellem arisztotelészi fogalmával (65). Az *Abafi* kapcsán kitér az elbeszélő kommentáló jelenlétének a karakterállításban betöltött szerepére, illetve a „főszöveget övező paratextusok” által is közvetített erős elbeszélői kontrollra (68), amely sajátosságok az értelmezés rögzítésére tesznek kísérletet (70).

Hasonló koncepció alapján vezeti végig Fáy András *A Bélteky-ház* című, 1832-es – Bajza által nagyra értékelt – regényének jellemalkotását, különös figyelemmel a női karakter megformálására. Kucserka az arisztotelészi és a bajzai elméleten egyaránt túllépve Fáy szövegében cselekmény és jellem között szoros és bonyolult kapcsolatot fedez fel: „A regény szövegében a jellem megítélése és a cselekmény menete nem elválaszthatók, hiszen a jellem (olvasói, szereplői, közösségi) értékelésétől függ a cselekmény kimenete. A szereplők egymásra vonatkozó véleménye vagy ítélete a cselekmény menetébe aktív mozgató erőként avatkozik be” (73). A különböző narrációs megoldások szereplőértelmezésre gyakorolt hatásával e regény kapcsán is számol, és gyakori visszautalásokkal teremt szoros kapcsolatot a korábban tárgyalt szöveggel. A fejezet utolsó harmadában beemeli Jósika Miklós 1845-ös *Akarat és hajlam* című művét is Jósika saját regényelméleti munkája, a *Regény és regényítészet* esztétikai elvárásainak az összefüggésében (80). Itt – a *Bélteky-ház*hoz hasonlóan – egy női karakter nehezen megfejthető jellemének értelmezése a szöveg tétje. Sorra veszi a kérdéses szereplő, Mária attribútumait, az őt övező sűrű szimbólumrendszert és a vele szembeállított lánya, a negatív tükörképnek funkcionáló Regina alakját (81).

Az 1830-as évek magyar regényirodalmának néhány darabja után a harmadik fejezet (*Az egységes és szétfeszített jellem rajza. Kemény Zsigmond: A két Wesselényi Miklós; Széchenyi István*) tér rá a címben szereplő Kemény Zsigmond szövegeire. A regények karaktereinek tárgyalása előtt Kucserka ismerteti az elsősorban közösségi érdeket szolgáló jellemrajz 19. században divatos műfaját (86). A két Kemény-jellemrajz komparatív elemzése során magabiztosan váltogatja a szálakat a szerző, és különösen revelatív értelmezést ad *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchenyi István* apaképeinek és térpoétikájának hagyományba ágyazottságáról. A precízen szerkesztett fejezet részletekbe menően tárgyalja a jellemrajzok alakjainak Kemény által óvatosan beemelt fiziognómiai és frenológiai elemzését (105). Külön-külön és a két jellemrajzot egymással összevetve is foglalkozik a kiemelkedő egyéniség és a közösség viszonyával a bemutatott életút példaértéke és a külső testi jegyekben megnyilvánuló nemzet-karakterológia szerint egyaránt.

Noha az első három fejezet tanulságaiból építkezik, és azokkal aktív dialógusban marad, mégis új hangot üt meg a negyedik fejezet (*A hely, a táj és az otthon szerepe a jellemzésben. Kemény Zsigmond: Férj és nő; Jókai Mór: A tengerszemű hölgy*). Két párhuzamos regényolvasat helyszínei, térszimbolikája és megfejthetetlen jellemű szereplője szövődnek egymásba. A kötettől megszokott következetességgel ugyanolyan

logikai ív mentén veszi sorra Kemény Zsigmond *Férj és nő*, illetve Jókai Mór *A tengerszemű hölgy* című regényének a főhősök személyével szervesen összekapcsolódó tereit. A szerző Kemény regényében az omlatag, hagyomány nélküli Keselyköt, az ódon és előkelő Szentágostát és az új, polgáriasodó Virányost kapcsolja három szereplőhöz (111) és a főhős Kolostory három életéhez. Az elköteleződés nélkül sodródó, mindig úton lévő Kolostoryt a goethei Bildung eszméjének kifordított alakjaként mutatja be, mint a – 19. századi értelemben vett – jellemtelen ember szinte vegytiszta típusát (117). A *Férj és nő*ről szóló alfejezetek feltűnően fegyelmezetten és szigorú rendszerbe szorítva íródtak, mégis kiérezni belőlük további értelmezések szerteágazó szövedékét, amelyek e kötetből kimaradtak – az utazási irodalom hozzárendelése például kivételesen termékenyítően hatott a témára. A rövid *Exkurzus: Wilhelm útja és a reflexió* (115) alfejezet végén az olvasónak némi hiányérzete támadhat az izgalmas gondolatmenet hirtelen lezárása miatt.

A harmadik fejezet jellemrajzaihoz hasonlóan precízen fésüli egybe Kemény és Jókai alakjait és allegorikus helyszíneit anélkül, hogy elmosná a szövegek közti egyértelmű határvonalakat. *A tengerszemű hölgy* térpoétikájának elemzéséhez interdiszciplináris és multimediális eszközöket is felhasznál Jókai Mór a Szent Anna-tóról készült grafikájának beemelése által (120). A szövegbe ágyazott rajzba – amelyet alapvetően illusztrációnak tekint (121) – beleolvassa a regény helyszínét, sőt főhősnőjének jellemét is. Vitatható, hogy szerencsés-e a képzőművészeti alkotásnak a szövegelemzés fogalomkészletével és metódusával történő interpretációja, ami által a mediális különbségek elmosódnak. A szerző a kiismerhetetlen és változékony nő jellemtelenségét a minden percben és minden perspektívából más képet mutató tengerszemmel szöveg alapján is párhuzamba állítja; a grafika értelmezésének bevonása – ha új állítást nem is tesz – betölti a funkcióját, és megerősíti ezt az összefüggést.

A személyiségre fizikai tulajdonságok alapján következtető lavateri fiziognómia Kucserka könyvének egyik meghatározó forrása a 19. századi regény jellemalkotásának a megértésében. Az általa vizsgált korszak szerzőire erősebb vagy visszafogottabb mértékben, de szinte kivétel nélkül hatással volt az emberi testre és elsősorban az arcra kivetülő legbelső, valódi jellem gondolata. A *Könyvbe vésett jellemek az egész ötödik fejezetet (Az arc: a jellem tükré. Kemény Zsigmond: Gyulai Pál)* ennek a témának szentelte. *A tengerszemű hölgy* Erzsikéjéről festett portrészorozat lavateri értelmezésével lezárt negyedik fejezetből (130) elegánsan kapcsol át egy másik Jókai-szövegben, *A Caldaria* (1859) című novellában felbukkanó arcképek karakterfejlődésre és cselekményre gyakorolt hatásához (131). A titkos rajzfűzetben ismétlődő, majd a kínzókamra gyötrelmeit dokumentáló arcképsorozat által olvashatóvá váló, feltárható jellemek felvezetésül szolgálnak a fejezet tulajdonképpeni tárgyához: Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című regényének karakteralkotásához (132). A történet elején bemutatott Báthory Zsigmond-portré kapcsán Kucserka összehasonlítja a fiziognómia 16. századi – bizonyos mértékig Leonardo által is elfogadott – és 18–19. századi, Lavater utáni változatát

(135). Hasonlóképpen rámutat az „udvari ember” karakterének különbségeire a regény történelmi idősíkjában és megírásának idején (139). Ismét megtalálja a személy jellemzésére alkalmas tereket, így válik az ablaktalan dolgozószoba a címszereplő belső, rejtett világának állandó szimbólumává (144). A regényben szereplő Gergely diákot már-már túlrészletezve értelmezi állati tulajdonságok analógiáján keresztül – intrikus-pók (147) –, amely némileg megakasztja a tér és jellem következetesen végigvitt párhuzamait. A kissé túlírt *Sofronia tükörbe néz* alfejezetben a portré sajátságos változatát, a mozdulatokat és változást is visszaadó tükör; illetve az öltözőszoba mint önvizsgálatra berendezett tér nőképe rajzolódik ki. A tükröt a festménnyel összevetve értelmezést nem adó médiumnak tekinti, vagyis: „a tükörkép mechanikus viszonyából a reflexió hiányzik. Sofronia úgy visz reflexivitást és értelmezést saját tükörképébe, hogy nem saját, hanem Genga szemével nézi magát” (150). E két mondatban nyilvánvalóan nem szerencsés a – szorosán véve fényvisszaverődést jelentő – reflexió szó használata, hiszen éppen ez az, ami a tükörkép mechanikus viszonyából semmiképp nem hiányozhat. A fejezet további részeiben Gyulai Pál arcának elemzése kapcsán már nem sok újat tudunk meg a fiziognómiáról, helyette sűrű visszacsatolásokkal és egyre hosszabb idézetekkel találkozunk (152); ennél fogva az ötödik fejezet – kiváltképp a ragyogóan összetartott és friss negyedikhez képest – kevesebb meggyőző erővel bír.

A *Könyvbe vésett jelleme*k kötet bátor témafelvetéseket és figyelemre méltó fegyelmességgel végigvitt írásokat tartalmaz. Kucserka feltűnő gondossággal szerkesztette, előre- és visszautalásokkal, koherens analógiákkal és következetes fogalomhasználatlaltal tartotta egységben a monográfia fejezeteit. A kisebb – leginkább a helyenkénti túlírtaságból eredő – egyenetlenségek semmit sem vonnak le a könyv érdemeiből. A kötet tisztában van saját vállalásainak korlátaival, és termékenyítően ösztönöz új értelmezéseket is.

Kerpics Judit